

Piràmide granada de Djoser a Saqqara, construïda per Imhotep

Temple funerari de la reina Hatshepsut a Deir el-Bahari, edificat per Senenmut

Colòsses de Mèmnon, que s'aixecaven davant del primer pati del temple funerari d'Amenhotep III a Tebes oest, obra d'Amenhotep fill d'Hapu.

Arquitectes de l'antic Egipte

Sens dubte, una de les raons per les quals l'antic Egipte exerceix una fascinació tan gran en la nostra societat actual és la magnitud i la singularitat de la seva arquitectura monumental. També per als antics egipcis els monuments arquitectònics eren creacions molt especials. En efecte, a l'Egipte dels faraons, l'arquitectura —com les altres tècniques— no era una activitat profana, sinó que tenia un caràcter sagrat. I això per dues raons. En primer lloc, perquè les grans construccions eren la plasmació en el món sensible d'arquètipus espacials transcendents: la piràmide evocava el Turó Primordial de la cosmogonia; el temple era una reproducció del mateix cosmos; l'hipogeu reial de la Vall dels Reis simbolitzava els camins terrestres o celestes cap al més enllà... I en segon lloc perquè, amb els seus monuments, els grans faraons contribuïen a completar la creació, iniciada pels déus al principi dels temps. Piràmides, recintes funeraris, palaus, temples i hipogeus eren elements que modificaven i redefinien el paisatge, que feien més «acabat» el món, i tenien sempre un simbolisme còsmic, «natural»: la piràmide s'assimilava a una muntanya; la sala hipòstila d'un temple, a les maresmes amb canyes; els terres dels temples, a la «terra negra» d'Egipte; els sostres, al cel...

Els tres arquitectes més famosos de la història de l'Egipte faraònic són Imhotep, arquitecte del rei Djoser, de la III dinastia, que va viure cap al 2650 a. C.; Senenmut, arquitecte de la reina Hatshepsut, de la dinastia XVIII, que va viure la primera meitat del segle XV a. C.; i Amenhotep fill d'Hapu, arquitecte del rei Amenhotep III, també de la dinastia XVIII, que va viure a cavall dels segles XV i XIV a. C. Tots ells són reconeguts per les seves innovacions singulars en el terreny de l'arquitectura monumental, tant pel que fa a les tècniques constructives com pel que fa al simbolisme de les edificacions. El primer i el darrer van arribar a ser divinitzats, per la seva personalitat i pel significat cultural i religiós de la seva obra, fet excepcional a Egipte i que no es va produir amb cap altre ésser «humà».

Imhotep va ser l'arquitecte de Djoser, primer rei de la III dinastia i fundador del Regne Antic o Edat de les Piràmides. En aquesta època, la capital d'Egipte era a Memfis, ciutat situada una mica més al sud que l'actual Caire, a la ribera occidental del Nil. La necròpolis reial es trobava al

desert adjacent, a la regió coneguda avui com Saqqara. Allà, Imhotep es va immortalitzar com a arquitecte construint per a Djoser un recinte funerari monumental, únic tant per l'estructura com pel simbolisme. Era el primer cop que a Egipte es construïa un monument de les dimensions d'aquest. En aquest, Imhotep va fer servir per primer cop la pedra com a material constructiu exclusiu (fins llavors s'havia fet servir bàsicament el tovot).

El complex funerari de Djoser-Imhotep representa el punt d'arribada d'una tradició arquitectònica simbòlica ancestral i el punt de partida d'una nova. Fins a aquell moment, les tombes dels reis havien consistit en mastabes o recintes de planta quadrangular que imitaven el palau reial, amb els seus murs exteriors modulats en entrants i sortints. Simbòlicament, es «jugava» amb la identificació entre el cosmos, el palau, la tomba i el mateix rei. En efecte, segons la doctrina de la reialesa més antiga de l'Egipte faraònic, el rei s'identificava amb Horus (el déu falcò del cel que simbolitzava el cosmos) i, per tant, amb el mateix cosmos, segons una manera de pensar que a nosaltres ens és aliena però que és molt comuna a l'Àfrica, tant antiga com actual. En virtut d'aquesta identificació, tot allò que succeeix al rei repercuteix en el país i en la societat humana. Per això, cal preservar el rei pur i vigorós. Una de les maneres de fer-ho és per mitjà de l'anomenat *heb Sed*, o «festival de rejuveniment», un seguit de cerimònies que asseguren la perenne joventut del rei. Si el rei s'identifica amb el cosmos, també el palau reial, on el rei —Horus— viu, és una representació del cosmos, un microcosmos. És per això que el rei egipci és designat amb l'expressió *per aa*, «casa gran», «palau», d'on ve el nostre mot «faraó». Els edificis funeraris reials anteriors a la III dinastia recullen i sintetitzen totes aquestes creences: la tomba representa el palau, que representa el cosmos, que representa Horus, que representa el rei. És a dir, la tomba és una manifestació tangible del rei, és «el rei fet arquitectura». A més, els recintes funeraris acullen un pati per tal que el rei pugui continuar celebrant el *heb Sed* al més enllà, fet que li conferirà joventut eterna, és a dir, la vida eterna.

Imhotep reprèn fidelment aquestes idees ancestrals en el complex funerari que construeix pel seu senyor Djoser, però ho fa en clau monumental. De fet, la mateixa pedra comporta un simbolisme de perennitat i d'eternitat, que se suma al ja expressat per les formes arquitectòniques. El complex de Djoser és, en efecte, un recinte rectangular, amb un mur exterior modulats en entrants i sortints, amb patis per a la celebració del *heb Sed* ultraterrenal, amb dependències que imiten les del palau reial de Memfis, amb un temple per al culte funerari del rei (com a Memfis, hi ha un temple per al culte a les divinitats de la ciutat), i àdhuc amb una mastaba de planta quadrangular, l'anomenada «tomba del sud», adossada a l'interior del mur sud del recinte, com a record de les antigues estructures d'enterrament.

Com dèiem, però, el complex de Djoser és també el punt de partida de noves tradicions arquitectòniques. L'element que domina el complex no és cap dels que ja hem descrit, sinó la gran piràmide granada que es troba al bell mig, de 60 m d'alçada, la primera de la història d'Egipte. Com hem assenyalat, la piràmide representa el Turó Primordial de la creació. Es tracta d'un símbol solar per excel·lència. En efecte, Imhotep era summe sacerdot del déu sol Ra, que s'adorava a Heliòpolis (= «la ciutat del Sol»), situada al nord de Memfis. Les doctrines cosmogòniques d'Heliòpolis explicaven que, al principi, només existia un obscur i informe oceà primordial i que, en un moment donat, sobre aquest oceà va aparèixer miraculosament un Turó Primordial, la primera terra eixuta; damunt d'aquest, també miraculosament, es va manifestar la divinitat solar, que a continuació va pujar cap al cel, i va iniciar la vida i el temps tal com els homes els coneixen. Com Ra, el rei difunt pujarà al cel des de la seva piràmide per renèixer en el més enllà celeste. La cosmogonia solar es fonia així amb les antigues creences funeràries de la reialesa, de caire còsmic, i el complex de Djoser representava la plasmació arquitectònica d'aquesta intersecció de tradicions.

El segon arquitecte a qui farem referència és Senenmut, que va viure més d'un mil·lenni més tard que Imhotep i va servir la reina Hatshepsut, de la dinastia XVIII, ja en el Regne Nou. Especialment, ara som a Tebes,

a l'Alt Egipte, capital del país en aquesta època, on s'adora Amon, el déu del poder polític i militar i de l'expansionisme egipci. Sabem que Senenmut va fer diverses construccions a Tebes, però la que li ha reportat la fama és el cèlebre temple funerari de Hatshepsut o temple de Dayr al-Bahri, a la necròpolis tebana, és a dir, a la muntanya desèrtica de la ribera occidental del Nil davant de Tebes (que s'aixecava a la ribera oriental). L'originalitat del temple de Dayr al-Bahri rau en la seva disposició topogràfica, aprofitant un circ natural de roca de la muntanya tebana, al qual s'insereix harmoniosament. Aquí, natura i arquitectura s'uneixen en un conjunt paisatgístic i monumental espectacular. El temple, construït en 15 anys i segons un eix Est-Oest, consisteix en un seguit de pòrtics, rampes i terrasses, progressivament més elevats, que es van endinsant en el circ rocós i en la mateixa muntanya. El santuari, a l'extrem oest, està totalment excavat a la roca. A més de l'«eix principal», el complex del temple incloïa altres recintes, com les capelles dedicades a la deessa Hathor, al déu Anubis, al culte reial o al culte solar, esplèndidament decorades amb relleus policromats. A l'època Ptolemaica, el santuari del temple va ser ampliat per encabir-hi el culte dels dos arquitectes divinitzats: Imhotep i Amenhotep fill d'Hapu. Senenmut, tot i que sembla que ho va pretendre, no va ser mai divinitzat.

Mig segle més tard que Senenmut va viure el darrer dels tres grans arquitectes de l'Egipte faraònic: Amenhotep fill d'Hapu. D'origens humils, Amenhotep va destacar de seguida per la seva intel·ligència i la seva saviesa, i va fer carrera a la cort tebana, on va esdevenir un dels homes de confiança del faraó Amenhotep III. A Amenhotep fill d'Hapu es deuen, entre altres edificis, el temple funerari d'Amenhotep III i el gran temple d'Amon a Soleb, a l'Alta Núbia, al sud de la tercera cascada del Nil. El primer és el més gran dels temples funeraris de la necròpolis tebana i va ser construït tot ell a la plana al·luvial, al límit del desert, i no en el mateix desert com tota la resta. Això va ser la causa de la seva desaparició, atesa la inestabilitat del subsòl: avui només romanen en peu les dues gegantines estàtues que flanquejaven l'entrada del temple, els famosos «colossos de Mèmnon».

Tant en el temple funerari del rei com en el de Soleb, Amenhotep va introduir una important innovació arquitectònica. Llevat del temple funerari de Hatshepsut, tot ell una «excepció», els temples d'aquesta època consistien en una successió de pilons (portes monumentals amb una construcció en forma trapezoïdal a cada costat), patis, sales hipòstiles i cambres íntimes de culte. Amenhotep va afegir dos elements nous: una via processional monumental i un pati porticat al qual aquella s'obria, dedicat al culte solar. En el temple funerari d'Amenhotep III, aquests elements estan integrats al bell mig del conjunt, després dels dos patis principals. A Soleb, en canvi, constitueixen l'entrada del complex arquitectònic, el mateix que succeeix a la part més antiga del famós temple de Luxor, construït a Tebes també durant el regnat d'Amenhotep III (pel mateix Amenhotep fill d'Hapu?). La nova estructura arquitectònica de via processional més pati per al culte solar té, un cop més, una explicació simbòlica. En efecte, Amenhotep III fou el pare d'Amenhotep IV-Akhenaton, el faraó que va promoure el culte monoteista del déu solar Aton. Durant el regnat del primer, però, les creences solars ja van gaudir d'un gran predicament a la cort; tant, que Amenhotep III és anomenat de vegades pels egipcítics «Faraó Sol». Així com a la III dinastia la innovació arquitectònica d'Imhotep s'havia produït com a resposta al progressiu avenç de les creences i del culte solar, ara la innovació d'Amenhotep fill d'Hapu responia de nou a la necessitat de donar expressió espacial i ritual a les idees solars novament en expansió.

Tant Imhotep com Amenhotep fill d'Hapu van ser divinitzats en època tardana i es van convertir en dues de les més sol·licitades divinitats de la saviesa i de la salut. D'«instruments» cosmogònics dels déus van passar a ser consellers, mitjancers i guaridors dels homes.

Josep Cervelló Autuori, egipciòleg

Comunidad de Madrid

Ampliación para ciclos formativos en el IES Joan Miró de San Sebastián de los Reyes

Promotor: Consejería de Educación, Dir. Gral. de Infraestructuras y Servicios de la Comunidad de Madrid.
Arquitecto: Francisco A. Calzas Cejo, arq. de la DGI i SS.
Asistencia técnica: CIP Arquitectos, S. L., arq. Julián Domínguez Huerta.
Arquitecto técnico: Alfonso Mateos del Cid, Manuel Olmos Ortega, arq. tècnics de la DGI i SS.
Control de calidad: Cercha, S. A.
Empresa constructora: Ortiz, S. A.

El proyecto se plantea como ampliación para los ciclos formativos del Instituto Joan Miró, cuya configuración es el resultado de las sucesivas incorporaciones de distintas edificaciones dentro del recinto escolar.

El programa de necesidades fue elaborado por la dirección del Centro con la colaboración y el consentimiento de las autoridades educativas, y se recogió y plasmó fielmente en el presente proyecto.

Dada la imposibilidad de plantear la mencionada ampliación dentro de la parcela escolar por falta de espacio disponible, se aportó un nuevo solar, único espacio libre en el conjunto de la manzana, sobre el que se efectúa la implantación de la ampliación programada.

El proyecto gira en torno a una idea matriz consistente en dos muros ortogonales a los que se añaden los espacios docentes.

Se utilizan sistemas y materiales que permiten una conservación y un mantenimiento sencillos de realizar y no costosos.

1. Planta baja
2. Alzado principal
3. Alzado lateral (mediodía)
4. Sección transversal

